

ЕСІМІЗДЕ ҚАНДЫ МАЙДАН, ЖОРЫҚТАР

(ЕСТЕЛІКТЕР)

Құрастырған Есет ӘУКЕБАЕВ

«ҚАЗАҚСТАН» БАСПАСЫ

АЛМАТЫ — 1968 ЖЫЛ

Бұл жинаққа Ұлы Отан соғысының сұрапыл күндері, Совет адамдарының майдан мен тылдағы ерен ерліктері туралы естеліктер енгізілді. Олардағы оқиғалардың, адамдардың ойдан шығарылғаны жоқ, бәрі де болған оқиғалар, тарихта бар адамдар. Мысалы Совет Одағының Батыры, ғалым Мәлік Ғабдуллин даңқты панфиловшылардың Отанымыздың астанасы Москваны қорғаудағы ерліктері туралы айтса, ер жүрек партизандар Қасым Қайсенов пен Тоқтағали Жангельдин өздерінің қанды көйлек қаруластары туралы баяндайды.

Жинақ қалың оқушы қауымына арналған.

Ғабит МҮСІРЕПОВ

МАЙДАНШЫЛАР

ЕЛ ҮШІН ТУҒАН ЕР

Әр елдің ірге тасы қалай қаланғандығы ел басына күн туғанда көрінеді. Соғыс сияқты үлкен оқиғалардың тұсында елдік мінездер мен ерлік қасиеттері де сынға түседі. Күшенген жеңбейді, күші асқан жеңеді.

Төбеден түнек аумаса, жағадан қолдары айрылмаған сегіз ай соғыста екі жақтың да талай сырлары ашылды: темір тоны жыртылмай, танктың тасасында келе жатқанда неміс солдаты «өжет-ақ екен, ал совет жауынгерлеріне бетпе-бет келуге жүзі шыдамайды. Өйткені неміс солдаттының өлімге жанын қиярлықтай қорғайтыны жоқ. Ол — аламан! Ол жеңдет рухында тәрбиеленіп, дүниеге талан-тараж үшін келген адам.

Совет жауынгері олай емес, өлімнен қорықпайды, елі мен жұртын табан тіреп қорғайды, совет жауынгерінің абройына кір жұқтырғысы келмейді. Ол айнымас сенімде, азаматтық рухында тәрбиеленген адам. Қездейсоқ емес, шын ерлік осындай қасиеттерден шығады!

Азаматтық борышын түгел өтеп, елін ерлерше қорғап, Отан соғысының лапылдаған отының ішінде қаза тапқан ерлеріміздің бірі — Әлікбай Қосаев. Ол — дүние жүзіне даңқы жеткен атақты жиырма сегіздің бірі. Ол — Отан жүрегі Москваға шұқшия ұмтылған жау найзасын қағып сындырып, жаудың жүрегін шайып, үрейін қашырып, бетін қайтарған ерлердің бірі. Міне, алдымызда сол ердің қысқаша ғана өмірбаяны жатыр.

Өз ісіне табанды, ешкімге соқтықпай, елеусіз ғана жүре беретін Әлікбайдың атағы дүние жүзіне жайылып, аты тарихта қалады деп, ешбір жақыны күтпеген сияқ-

ты. Босқа шашпай, бойға жинап берген ерлік, азамат бойына сыя берген.

Әлікбай Еңбекшіқазақ ауданы, «Абат» колхозының адамы. Жасынан жетім қалған. Әлікбайдың иығынан жетімдік қамытын алып, еңсесін көтерген — Совет өкіметі. Әр босағада бір аунаумен, әркімге бір жаутандаумен жетім бала 12-ге толғанда жылағанның жасын тыйған, панасызға пана болған Совет құрылысы орнап еді. Әлікбайдың алған тәрбиесі, көрген өнегесі түгел өзіміздікі. Ол 1933 жылға дейін колхозда болып, оның бер жағындағы өмірі Алматыда өтеді. Аз жылдың ішінде ерекше өзгерген астанамыздың талай сұлу үйлерін, ғылым ордасы болған талай институттарымызды салысады ол. Қандай ауыр жұмыстарда да қынжылуды, шаршауды білмейтін, алдыңғы қатарда озық отыратын кәдімгі жұмыскер, өнімді еңбегі арқылы жолдастарына өнеге болып отырады.

Астананы салысу — социализмді өз қолымен құрысып жату сияқты, Әлікбайдың ойында ылғи жақсы із қалдырып отырады. Аққан тер, жұмсалған күштің мағнасын жақсы білетін Әлікбай, әрбір үлкен құрылысты елінің жауға бермес, жатқа қимас байлығы деп таныған. Әлікбай оқи алмаған адам, хат танырлығынан артығы болмаған. Бірақ социализмді қолма-қол құрысқан совет азаматының саяси сенімі сол құрылыспен бірге, сол құрылыстай берік қаланған. Сондықтан оның ерлігі — елінің мінезі еді.

Әлікбай Қосаев соңғы 4 жылдың ішінде Алматыдағы мал дәрігерлік институтында әртүрлі жұмыс атқарды. Көбінесе хирургиялық клиникада санитар болды.

Әлікбайдың ерлігі ерекше маңызды. Ол совет елінің әрбір қарапайым азаматының бойында ірі ерлік барлығын көрсетеді. Біздің елде сана-сезім деген жеке топтардың ғана қолы жеткен іс емес, жаппай халықтық қасиет скенін дәлелдейді.

Атақты жиырма сегіз батырдың ерліктерін Москвада Щербаков жолдас айтса, Лондонда Шверник жолдас бүкіл дүние жүзіне жайды. Бұл ерлік дүние көрмеген алып соғыстың мәңгі қалатын ескерткіштерінің бірі. Сол жиырма сегіздің бірі біздің Әлікбай Қосаев!

Әлікбай Алматыда қалған әйелі Сараға — «Бүгін сентябрьдің 2 күні соғысқа кірдік» деп жазып отырғанда, Ленинград қасындағы қалың ағаштың ішінде екен. Жаң-

быр құйып тұрған болу керек, жапырақтан сорғалаған тамшы хатқа да ізін айғыздап салыпты. Ленин қаласына төнген жаудың бетін қайтарғаннан кейін, Әлікбай Совет Одағының жүрегі Москваны қорғасты.

Москваны алу үшін фашистер бар күшін төккені жұртқа мәлім: 80-нен артық дивизия мен бронды танкты күшінің жартысынан артығын салған болатын. Жасанған жау аянған жоқ-ты. Әрбір совет жауынгері, әрбір совет азаматы жан-тәнімен Москваны жау қолына түсірмеу үшін алысты:

— Алдырмаймыз Москваны!— деген ұран теңіздей толқып, жартастай жаңғырығып, бүкіл Отанды тік көтерді.

Отанның сол жүрегі, сол Москваны қорғасып қалған ерлеріміздің бірі — Әлікбай Қосаев!

Жиырма сегіз жауынгер 50 танкты 4 сағат бойы бөгеп, ілгері бір бастырмай, жауып тұрған оқ пен отты, маның шаққанындай көрмей, өлім дегенді ұмытқан кезде, Әлікбайдың ойына не келгенін де жорамалдауға болады: ол — сүйікті Отаны, ол — туған елі, бақытты заманы, әрине. Жау танктарының темір табаны — бақшадай жайнаған сол елдің бақытын езіп кетпек еді.

Жоқ, Әлікбай ол бақшаны бастырған жоқ. Оның совет тұсындағы 20 жыл жасаған саналы өмірі бар. Бойға берік сіңген тәрбиесі бар. Ол тәрбие тасқа тамған көз жасындай елеусіз кеуіп кете алмайды.

—«Саражан, уайымдама! Қанша жыл қолдан жасаған дүниемізге фашистер қызыққан болса, оны қорғау керек болады. Орнатуы қиын ба, қорғауы қиын ба — оны мен білмеймін. Бірақ екеуі де азаматтық борышымыз. Сондықтан біз қорғап қала аламыз. Бұған дау жоқ. Осыны ұмытпа, Сара!»— деді.

Әлікбай сертін орындап, айтқанын ақтады да!

АЛЫРТ ЖАС

Жетпістен асқан құрметті қарт Тәшім мен ардақты ана Сүтжан үлкен ұлы Шорманды майданға аттандырған кезде, Ақай күн ұзаққа көл жағасынан қайтпайтын бала сияқты еді. Серейген бойы демесең, алғырлық пен аңғырттықтың қайсысы жеңіп шығарын ешкім білмейтін...

Екі қарт ортаншы ұлы Еренғайыпты армияға аттан-

дырған кезде албырт Ақай өзінің 18-ге таяу қалғанын да ұғынды. Өмірдің мәнінен гөрі сәніне әуес балғын ой елін ең бір қастасқан жауынан сақтау сияқты азаматтық құрметті борышқа тірелді.

— Мен өз еркіммен әскерге кетейін деп ем, онсыз да шақыртылатын күнім таяу қалғандығы бөгей берді,— дейді Ақай.

— Сонда, оқтан жаңбыр, оттан топан жасағандай соғысқа әзірлігің қандай еді?

Әңгіменің бар түйіні де осында. Бұл сынға Ақай жақсы әзірленген. Ақай Алматыдағы № 12 қазақ мектебінің 8-класында оқиды. Өзгелерден бойы да биік, ойы да биік. Ылғи үздік оқып келді. Кейбір балалардай «мұғалім бүгін тапсырма берген жоқ» деп кітап бетін ашусыз тастап қаңғып кетпей ылғи оқу үстінде болатын.

Ақай осы мінезін Отан сақтау міндетіне әзірленгенде де өзгерткен жоқ. Ол 15 күннен соң-ақ жас теңізші болды. Басқалардың айлап жүріп әрең өтетін программасын 15-ақ күнде өте шықты. Оның үстіне мектептегі сабағын да қалдырған жоқ. Үстірт емес, «парыз атқару» емес, екеуінде де үздік озық шабысынан танған жоқ.

Ақай «ойын ретінде» Алатаудың да талай белдеріне шығыпты. Ақайдың қалай жүзетініне Мәдениет және демалыс паркіндегі көл мен Комсомол көлі де жақсы таныс. Қазір ол шаңғы спортын өтіп жүр.

Ақайдың Отанын сақтау міндетіне әзірленудегі бір ерекшелігі — ол әйтеуір қара дүрмекпен кете бермей, барлық істегені әр кезеңнің баспалдағы сияқтанып, бірден бірге өсе береді. Ол әуе шабуылынан сақтану әдістерін де елден ерекше біліп шыққан еді. Жалпыға бірдей соғыс ғылымын үйренуде де сол сарынынан жаңылған жоқ. Барлық сабақтан «үздік озық» сыннан өтіп, пулеметчик болып шықты.

Бұл соғыс Қызыл Армия қатарына алынатын жастардан соғыс ғылымына жетілуді керек ететінін совет жастары жақсы біледі. Қан майданда кездесер жауың — тек қана қайсар жау, тек қана күшті жау емес, соның үстіне техника жағынан барынша әзірленген жау. Отаныңды сақтау үшін бүгінгі соғыстың сыры мен тілін жақсы білу керек. Саналы жастың ойланып, жасалған адымы болу керек.

Алыстағы майданның отты лебі ел жастарын қалай шынықтырып тастағанын жаңа жылда онсегізге толып,

ардақты борышты өтеуге бүгін путевка алған осы Ақайдың әзірлігінен көруге болады. Ешкім оны зорлаған жоқ, бар ісі өз ойының тілегінен туған. Бұл жауына кегі көп те, кешірімі жоқ, елінің қасиетті Отанының не тілейтінін түсінген жас елеусіз жүріп-ақ өсе берген.

— Отан — ана қанға — қан, жанға — жан! — бүкіл еліміз болып: қансырасаң, қанға батарсың, Гитлер!» деді ме? Еліміздің бұлжымас үкімі осы болса, соны орындайтын ұлдары — біздер боламыз да! — дейді Ақай. Албырт жастың аз сөзінен арғы-бергі тарихта өткен қазақ батырларының сарыны келеді. Шапса — танбас тұлпары бар, ұшса — талмас сұңқары бар, жеңбей тынбас батыры бар елдің жасы айтады да мұны! Жауға бермес, жатқа қимас байлығы бар елдің жасы айтады да мұны! Қорғаны берік, қорғайтыны көп, қорлыққа көне алмайтын елдің жасы айтады да мұны! Сол жастың бірі — Ақай Тәшімов.

ШЕГІНБЕЛІК БІР АДЫМ ДА!

Тәуке шал есік алдындағы лапаста, немересі Болатты қасына отырғызып, майдандағы баласына хат жазғызып отыр.

— Қарағым, Қазыбегім! деп жаз,— деді Тәуке шал Болатқа.

Дардай әкесіне атасының «қарағым!» дегені ерсілеу көрініп кетті де, Болат хаттың басына қысқа ғана «әке!» деді. Атасының «қарағым, Қазыбегім» дегенін бала бұрын естіген емес-ті. Алыста, ажалмен алысып жүрген баласын сағынып кеткен кәрі жүректің оңаша жерде бір солқ етіп кеткенін жас Болат аңғармай қалып еді.

— Құдайға шүкір, аман-есенбіз деп жаз,— деді Тәуке, әлдене айтарын қорытып болмаған пішінмен.

Болат «құдайға шүкірге» соқпай өтіп: «атам мен әжемнің дені сау, апам биыл егіс бригадирі, былтырғы қызыл туды апам қайтып алды» деп жазды.

Сыншыл кәрі көз Болаттың көбірек бірдеме жазғанын сезе қалып:

— Сен немене тұғжындап кеттің? — деді.

Болат қызарандап:

— Құдайға шүкір дегенді жазып көрген жоқ едім... — деді.

— Жазып көрмесен, жаз. Сен емес, мен ғой айтып отырған.

— Жаздым...

— Жазсаң, жазғы тұрғыдан бері мен де бригадирмін, деп жаз... Екшесіп келгенде, қызыл туға келін екеуіміз таласып қалдық деп жаз. Ту таласта, ісіміз сында тұр, жеңіспей беріспейміз: бәйге жеңгендікі болады, осы күні бәріміз де сындамыз, аянбай сынасамыз. Шегінбейміз деп жаз.

Болат барлық бригадалардың жарысқа түскенін жақсы білсе де, атасы мен өз шешесі — Кербездің туға таласып қалғандарын білген жоқ еді. Әсіресе, «келін екеуіміз таласып қалдық» деген сөз балаға жатырақ көрінді де, оны жазған жоқ.

Бұл кезде Тәуке шал айтайын дегенінің етек-жеңін жинап болып еді:

— Елде ешкім еш нәрседен тайынбайды деп жаз,— деді Болатқа.

— Қайран күш қалпында екен, жиырма бес қайта оралды. Былтыр сен әрең тастайтын егінді биыл мен оңай тастап жүрмін. Егін арасына тай жасырынғандай. Машинесі орудан, кәрі әкең қағудан қажыр емес. Тай майық, тайсалмайық, шегінбейік!

Болат атасының бұл сөздеріне де қосымша жасады:

— Атам жиырма беске шықтым дейді, онысы өтірік шығар деймін. Ол жаңа, сізге қарағым деп жаз деп еді, енді сізден жас болып шыққысы келеді. Мен онысын әдейі жазбадым... былтыр жетпіс екідесгі атам, биыл жиырма беске қалай шығады? Ал енді, егінді сұрапыл тастайтыны рас. Жасы қандай көп болса, күші де сондай көп екен. Атам машинасының артына ешкім шыдамағасын үлкен мұғалімді беріп еді, бүгін ол кісі қалжырап қалыпты.

Тәукен ойының екінші бір шумағын айтты:

— Биыл егін екі бел әрі түскен деп жаз... Алматының мындаған балалары келіп қолғабыс істеп жүр. Аталап келіп шұрқырасқанда, бабалап келіп еркелескенде, ел үстінде бұлт бар деп, істелмейтін іс болар деп, алынбайтын қамал бар деп кім айтар? Егін бауым шөмеледей, шөмелем маядай. Жау күйінсе — у ішсін! Танертен теңселіп тұрған егін, кешке дейін қабыма түседі. Шаршау жоқ, кәрілік жоқ деп жаз!

Қырман басындағы қоңыраудың күңгірі естілді. Бұл

жаңағы Болат жазған «Үлкен мұғалімнің» жұртты шақырып жатқан кезі еді. Осы уақытта ол соңғы хабарларды оқып беретін.

— Шақырып жатыр ғой, бол қарағым,— деді Тәукен. Содан соң өзі де асыға сөйлеп, тақпақтай жөнелді:

— Қара керім дөнен шықты, топқа салар кезі осы, қасқыр кірді бір қалыңға, соғып алар кезі осы! Қалың егін теңселіп тұр, орып алар кезі осы. Жарақты жауға кездестік, енді кезек бізге тиді, ойран етер кез осы! Елде әкелер, майданда ұлдар! Жау ызасы жанға батты, намыстанар кез осы!

Тәукен қырман басына келгенде үлкен мұғалім майдан хабарын айта келіп:

— Вороножде біздің әскер жаудың бетін қайтара, қырын сындыра шабуыл жасап, Дон өзенінің оң жағына шықты,— деп тұр екен. Тәукен Болаттың құлағына сыбырлап:— хаттың аяғына «шегінбелік бір адым да!» деп қос деді.

СОВЕТ ОДАҒЫНЫҢ БАТЫРЫ

Алатаудың әр тұсынан жұлқына шыққан бірнеше асау өзендер ұзай келе, ашуларын басып табысады да, Ақсу атанып бір арнамен ағып барып Балқашқа құлайды. Бұл өзі елеусіз өзендердің бірі болғанмен, ел басынан өткен оқиғалардың бәрінің де бір-бір түнеп өткен өзені. Талай озбыр жау обардай болып-ақ ұмтылғанда, Ақсу бойы тізе бүккен емес. Ерлер жанын өлімге қиыпты, ел намысын қорлатпапты. Қара кезін жерге берсе де, жауға бермепті. Қойшы бала Нұрсұлтан елінің осы сырларын ести өсіп еді.

— Әзірет Әлі деген болыпты, тегі тентек жігіт болса керек,— деп бастайтын үлкен қойшы Сәмек шал,— тентектігі емес пе, ер Қаптағайдың елін шабуға келгені... Сақылдаған сары аяздың кезінде батыр Қабан үйдің іргесін көмсе, балалар тоңғақ болып өседі деп, қыс бойы киіз үйдің іргесін көмдірмейді екен де, өзі жататын тұстың киізін де түргізіп тастайды екен дейді-ау... Әзірет Әлі сол батырдың елін шабам деп келіпті...

Сәмек шал ұзақ ертегісін мың құбылтып айтып болғанда ғана Нұрсұлтан демін шығарады. Әсіресе, Қаптағай Әзірет Әліні түйенің ортан жілігімен ұрып жығыпты

дегенде, жас баланың екі көзі Сәмек шалдың аузынан бір аумайды. Сәмек жылжып Шыңғысханға көшеді:

— Ойбай, ол жердің қара қыртысын жалмай келіпті. Жер қайысқан қалың қолмен Шыңғыс келе жатқанда, аталарың жабылып кетіп, Лепсі өзенін жоғарғы жақтан бұрып алып, Ақсудың арнасына салып кеп жібергенде, жер-көк дария болды да кетті дейді.

— Ие.

— Мұз қатар күзгі сырдалаңның кезі екен, Шыңғыстың қолы қатты апатқа ұшырапты. Қыс түсіп кетпей Қаратауға жетпек екен, Ақсу бөгеп, алты ай қысты осы арада өткізіпті. Бұл Әзірет Әлі мен Шыңғысты да көрген.

Сәмек шалмен бірге өткізген төрт жылдың ішінде жас Нұрсұлтан елінің ерлігін де көп естіп еді.

...Нұрсұлтанның барлық балалық шағы байға малайлықпен өтті. Ол дәуірінің жас өміріне салған ізі — бетіне ерте түскен әжім сияқты. Ешкімнен жылы сөз естімей өскен бала көрінгеннен жатырқап, жан біткеннен шеттей өсіпті. Қамшы көрсе-ақ арқасына тиетіндей, ешкімге жоламапты. Әке-шешеден ерте айрылған жетім, сол сарылған құлдық күнін өлеңге айналдырып, ел құлағына зарлы әнмен шағады екен. Обырлар бітті, озбырлық та кетті. Нұрсұлтандардың иығы да босады. Жылаған-сықтағандар арман еткен панасын — Совет өкіметін тапты. Өкінішті күндер біржола өтіп, қарасы өшті де, еркін өсер еліне еңбек етер күндер жетті. Нұрсұлтанның бұл өмірі Алматыда, әртүрлі құрылыс жұмысында басталды: ол еңбекте ылғи екпінді еді.

Ел басына күн туып, ер етікпен су кешер кезең келгенде, Нұрсұлтан Отанын қорғауға аттанды. Қырымнан көретін қырағы көз жау жүрегін көздеуге керек болды. Екінің біріндей ғана болып жүретін Нұрсұлтан енді қызыл жауынгер, қайраты болса көрсетер кезеңге келді: Отан үшін, кеменгер партия үшін өлер болса аямас кезеңге келді. Отан үшін өлу ғана емес, өліп кетсе де қорғап қалу керек екендігін ұғынды.

Нұрсұлтан ата күші мен ана сүтін қалай ақтағанын қазір бүкіл еліміз біледі. Ол атақты жиырма сегіздің бірі. Ал, жиырма сегіз қызыл жауынгердің ерлігі әлемге жайылды. Олар фашист жендеттерін Москваға өткізбеді. Әрбір жауынгер, жау танктарын допша домалатып, ілгері аттатқан жоқ. Нұрсұлтанға сол күні екі танкы жа-

былды. Нұрсұлтан сол екі танкты жоқ етті. Үсті-басы арандай, оқ жаудырып, өлім егіп келе жатқан жау танктарынан ол сескенген де жоқ. Жау жолына тосылған тас кедергідей, орнынан қозғалмай жатып алды да, жау танктарын ілгері бастырмады. Отанның алып жүрегі Москваға қадалғалы келе жатқан жау найзасынын ұшын сындырды. Гитлердің бойын түршіктіріп бетін қайтарған ерлердің бірі біздің Нұрсұлтан Есболатов.

Қасық қаның қалғанша, соңғы демің біткенше, бар күшінді Отаныңа берген Нұрсұлтан, сені елің де ұмытпайды. Бүгінгі елің ғана емес, келешектегі ұрпақтың есінде қалдыратын белгілерің әзірленіп жатыр.

Мәлік ҒАБДУЛЛИН
Совет Одағының Батыры

ЕЛ НАМЫСЫ — ЕР НАМЫСЫ

1943 жыл. Май айының аяқ кезі. Капитан Максимовтың жертөлесінде отырмыз.

— Менде Ертай Жетенов деген жігіт бар, бізге келгелі айдан асып барады. Содан бері екі рет жауынгерлік тапсырма орындауға шықты, екеуінде де айта қаларлықтай ерліктер көрсетті. Өзінен жақсы жауынгер шығады деп үміттенем. Ертай тек жауынгер ғана емес, ол асқан әнші, қазақтың және басқа да ұлттардың неше түрлі әнін біледі. Домбырасын майдан төріне ала келген, нағыз сері жігіт. Сондықтан да оны жігіттер құрметтеп: «филармония» деп атайды,— деді капитан.

— Қазір ол жігіт қайда?— дедім.

— Осында.

— Соларға барсақ қайтеді?

— Баралық,— деп капитан бізді Ертайлардың жертөлесіне алып келді. Бірақ Ертай жоқ екен.

— Жетенов қайда?

— Ол жаңа ғана далаға шыққан, сонау ағаштың қойнауында болар,— деді кіші сержант Черкасов.

Біз ағаштың қойнауына келгенде, көгалдың үстінде бас қосып отырған бір топ жігітке көзіміз түсті. Олар бізді құрметпен қарсы алды. Капитан бізге Ертайды таныстырды.

Орта бойлы, өткір қара көзді, тебіндеп жаңа шығып келе жатқан мұрты бар, бүйрек бетті қара торы жігіт:

— Баянауылдың қазағы, Ертай Жетенов,— деп жауап берді.

...Сол қойнауада біз көп отырдық. Ертайдың әнін тыңдадық. Албырт жас сүйген жарын сағынғанын ескерте: «Қайда менің қара көз сүйген жарым»— деп шырқайды.

Әннен кейін оған:

— Үйленгелі көп болып па еді?— дедім Ертайға. Ол менің бұл сұрауыма мырс етіп күлді де:

— Әйелім жоқ, бойдақпын,— деді.

— Әрине, майданда жүргендердің бәрі де бойдақ. Бірақ ел жақта көз салғаның бар ма еді?— дегенім ғой.

— Соғысқа дейін оқуда болдық, үйлену дегеніңіз ойға да келмепті. Ал, қазір соғыстамыз...

— Бұл әншейін бұлтағы ғой. Алам деген қызы бар, аты Камал,— деді Ертайдың жанындағы жауынгер жолдасы Жомарт Естаев.

— Солай еді де.

— Солай. Камалдан хат келіп тұрады, оқып жүрген көрінеді. Екеуміз бір жерде оқушы едік.

Бұдан әрі біз Ертаймен көп сөйлесе алмадық. Өйткені Ертайлар сол күні барлауға шықпақ болып жабдықтарын дайындауға кірісті.

Барлаушылар жауынгерлік бұйрықты орындауға кетіп бара жатты.

— Біз соғысқа дейін «Жардың көңлін қалдырма, қыз қалқатай» деп ән салушы едік. Енді сол қыздардың көңлін қалдырмау үшін, оларды шын сүйетіндігімізді жауынгерлік іспен дәлелдеу үшін аттанып барамыз,— деді Ертай қалжындап жолға шыға бере...

...Декабрь айының іші. Неміс-фашистерге қарсы шабуыл жасап бара жатқан Н. әскери бөліміне командировкаға келдім. Бұл май айында өзім келіп жеткен бөлім болып шықты.

Кешкілік мезгіл еді, жаңада ғана немістерден босатылған Н. селосының шеткі бір үйінде отырған жауынгерлерге кез болдым. Бәрі де таныс жігіттер, барлаушылар екен. Бір уақытта Естаев Жомарт кіріп келді. Амандастық.

— Ертай қайда?— дедім, амандықтан соң.

Жомарт менің сұрауымды естімеген кісіше үндемеді. Мен одан қайта сұрадым.

— Несін сұрайсыз. Шіркін... жігіттің гүлі еді ғой,— деді ол күмілжи.

— Жөніңді айтшы, не болды оған?

— Ауыр жаралы. Дос еді. Оның хабарын әке-шешесіне, Камалға қалай жазарымды білмей отырмын. Ертай жаралы болардан бір күн бұрын Камалдан хат алып еді. Ол Камалды шын сүйетін. «Алыста жатса да мені намысқа ұмтылдыратын күшті демеу сияқты» деуші еді.

— Тоқташы, сен Ертайдың қашан және қай жағдайда жаралы болғанын айтшы.

— Сіз Ертайды бір-ақ рет көрдіңіз. Оның майдандағы ерліктерін білмейтін боларсыз. Әңгімені басынан айттайын,— деп Жомарт сөзге кірісті.

— Май айында сіз келгенде біз барлауға кетіп бара жаттық қой. Онда бізге: жаудың бекініс шебінен өтіп, сыртында қандай зеңбіректері, бекіністері бар екенін білу, «тіл» әкелу міндеті тапсырылған болатын. Біз осы міндетті орындауға аттандық. Он адамбыз. Бастаушымыз кіші сержант Черкасов.

Таңға жақындаған кез. Біз жаудың бекініс шебінен аман-есен арғы бетке өттік. Батпақты кеше отырып, қалың ағаштың ішімен өттік.

Ол күні біз бақылау жұмысын жүргіздік. Қай жерде жаудың қандай атыс ұясы бар екенін картаға түсіріп алдық. Түс ауа берген кезде жаудың төрт арбакеші көрінді.

— Мына 4 арбалыны құрта қоялық. Бір-екеуі тұтқынға алынсын,— деді Черкасов.

— Ол дұрыс қой, бірақ бұл солдаттар не біледі? Бізге жаудың сырын толық айтатын «тіл» керек емес пе? Қем дегенде бір унтер сияқты нәнді қармағанымыз жақсы болар,— деді Ертай.

Осылай сөйлесіп тұрғанда арбашылар жақындап келіп қалды. Біз жолдың оң жағында, ағаш ішінде жасырынып жатырмыз.

— Ұмтыл!— деген Черкасовтың командасы естілді.

Біз атой сала лап бердік. Қаперсіз келе жатқан арбакештер сасып қалды. Алты адам екен. Түгел қолға түсірдік. Зәресі ұшқан фрицтер қарсылық көрсетпеді. Сол арада арбаларды ағаш ішіне алып барып, оқ-дәрісін әр жерге, батпаққа көміп тастадық.

— Аттарды қайтеміз?

— Ала кетеміз,— болды Ертайдың жауабы.

Біз алты фрицті, төрт атты алып, келген ізімізбен кейін қарай беталдық. Күн бата жаудың бекініс шебінен

өтіп шықтық. Артымыздан қуғын болған жоқ. Хауіптен құтылған соң біраз жүріп келдік те тоқтадық. Полкымыз да алыс емес.

— Жолдас сержант,— деді Ертай Черкасовқа,— біз міндетті орындай алмадық па деймін?

— Неге, мыналар аз олжа ма?

— Аз емес, бірақ осы тұрған фрицтер ешнәрсе білмейді, нанбасаңыз сұрап көріңіз, қай жерде несі барын айта алар ма екен. Айта алмайды. Сондықтан менде мынадай ой бар: қайтадан кейін қайтып, ең болмағанда бір унтерді жетелеуіміз керек.

— Мұны екінші жолы істерміз. Әзірге осы да болмай ма?

— Менің қайта оралғым келіп тұр. Қасыма Естаев пен Морозовты қосып беріңіз, жау тылына қайта барып көрелік. Сіздер бізді осы арада тосыңыздар,— деді Ертай өтініп.

Ертайдың бұл пікірін тыңдаған сержант «Сіздер не дейсіздер?» дегендей Морозов екеуімізге қарады. Біз Ертайдың сөзін мақұлдадық. Содан соң сержанттан рұқсат алып кейін жүрдік.

Ертай алда, біз соңындамыз. Байқаймын: келе жатқан жеріміз бағанағы жер емес, одан 400 метрдей оң жақта.

Біраздан соң отырып, дем алдық.

— Ананы қара. Ия сәт,— деді Ертай. Қарасақ телефон сымы тартулы тұр екен.

— Жақсы болды,— деп Ертай телефон сымын бәкісімен қиды. Енді осы араға жасырынамыз. Бұл сымды жалғау үшін фрицтер келеді. Соны тосамыз.

Көп ұзамай-ақ қолдарында автоматы және бір телефон аппараты бар екі фриц келе қалды. Олар сымның үзілген жерін жалғай бергенде, Ертай орнынан атып тұрып, мойнында телефоны бар фрицті бүркіттей умаждап астына басып та үлгірді. Екіншісін Морозов жәукемдеді. Фрицтердің қару-жарағын тартып алып, қолдарын артына байладық, көмейлері орамалмен тығындалды.

Ертай телефон аппаратын сымға жалғап фрицтердің сөзін тыңдады.

— Шіркін-ай, мектепте неміс тілін оқуға мойын жар бермейтін еді, «гутен таг» деген бір ғана сөзге мәз болып жүре берген екем. Енді көрдің бе, керек болғанын. Неміспен төбелесем деп ойлаппын ба,— дейді ол.

— Мыналарды азаға саламыз ба?— дедім мен.

— Ойбай-ау, бұлар бар екен ғой... Телефон арқылы естілген сөзге қарағанда, жақын жерде фрицтердің штабы болу керек. Соны аңдыған жөн,— деді Ертай. Содан соң фрицтерге қарап:

— Ей, штабтарың қайда?— деп сұрады. Фрицтер жауап бермеді. «Е, аузы буулы болған соң сөйлей алмай тұр екен ғой?» деп ойлаған Ертай бір фрицтің аузындағы орамалды жұлып алып еді, ол шыңғыра айқайлап жіберді. Ертай оны желкеден бір түйде де, аузына орамалды қайтадан тыға қойды.

— Уақыт өткізбейік. Фрицтердің штабы жаққа баралық. Ал мына екеуі осы арада болсын, бұлармен бірге сен қал,— деді Ертай Морозовқа.

Ертай екеуміз 500 метрдей жер жүрген соң анадай жерде біреулердің дабырлаған сөздерін естідік. Жасырына отырып сол тұсқа жақындап бардық. Бақылап жатырмыз: үлкен жертөле маңында бір күзетші тұр. Одан әрі тағы бір жертөле көрінеді. Ал, одан көрі әріректе — алты стволды екі миномет құрулы тұр. Ерсілі-қарсылы жүріп жатқан фрицтер.

— Енді не істейміз. Мына жертөленің біріне килігіміз бе?— деді Ертай.

— Онымыз ерлік болмас, әлі де бақылай тұралық,— дедім.

Әлден уақыттан бір офицер жертөледен шығып, шылым тартты. Біраз тұрды да жертөленің сол жағына қарай жүрді. Бақылап тұрмыз. Бет алысы дәретхана сияқты. Дәл осы кезде фрицтер де минометтерінен гүрсілдетіп ата бастады. Ағаш іші жаңғырығып кетті.

— Бұл жақсы болды,— деді де, Ертай мойнына асқан палаткасын қолына ала берді. Сөйтті де жаңағы офицер кеткен жаққа сып бере жөнелді. Мен оның соңынан ердім. Байқасам — дәретхана дегеніміз шұңқыр, офицер сонда екен. Осы кезде Ертай оның үстіне палатканы жауып жіберді де, қапсыра құшақтай алды. Не болғанын білмеген офицер шалбарының ышқырын ұстай тұра келді. Біз оны көтерген күйі ағаш ішіне алып кеттік. Жау минометтері атылып жатыр.

Офицерді көтеріп отырып, Морозовты қалдырған жерге алып келдік. Бағанағы екі фрицті офицерімен қоса, барлық қару-жарағымен алдық да жөнелдік. Кетерде телефон сымын тағы үзіп кеттік.

Әрі-беріден соң Черкасовтарға да келіп жеттік. Олар бізді «Неге кешікті?» деп абыржумен отыр екен.

Түнгі сағат 12-ден асқан мезгілде біз полк командиріне тоғыз фрицті, төрт атты және бағалы мәліметті табыс еттік. Полк командирі разы болып алғыс жариялады. Әкелген мәліметтеріміз бойынша ертеңіне зеңбірекшілеріміз жаудың атыс ұясын, зеңбіректерін талқандады. Айтпақшы, әкелген фрицтеріміз жаудың зеңбірек батареясының адамы болып шықты. Көп мәлімет беріпті.

Арада екі-үш күн өткен соң, дивизия командирі келіп сол күні барлауға барғандарға награда тапсырды. Ертай «Қызыл Ту» орденін, мен «Қызыл Жұлдыз» орденін алдым. Сол күннен бастап Ертайға «сержант» деген әскери атақ берілді және барлаушылар бөлімшесінің командирі болып тағайындалды.

Міне, Ертайдың көзге түскен ерліктерінің бірі осы еді. Газеттерде де ол туралы көп жазылды. Ал, бұл жөнде Ертай не әке-шешесіне, не Камалға хат арқылы ешнәрсе жазған жоқ. Неге екенін айта алмаймын.

Ертай жасаған ерліктер жазғанға үлкен бір хикая. Ол — сері еді. «Жақсы ән, жарты байлық, жанға жай» дейтін еді. Енді Ертайдың қашан және қай жағдайда жаралы болғанын айтайын.

— Осы біз отырған деревня кеше немістердің қолында болатын. Кеше кешке таман Ертай маған мынаны айтты. «Біз бүгін кешке барлауға баратын сияқтымыз. Дайындалу керек». Әдеттегі әскери тәртіп бойынша дайындалып, бұйрықты күтудеміз. Ертай менің қасыма келді. Ананы-мынаны айтысып, қалжыңдасып отырдық. Қалай басталғаны есімде жоқ, әңгіменің тақырыбы — «қыз». Сол жайында өткен-кеткен әлденелер айтылып жатыр.

— Сол достар, қазір бізді сағынатын да шығар.

— Неге сағынбасын. Қыздар жайында бір кезде «Көзімнің қарасы, көңілімнің санасы» деп кеудені кере ән шырқасақ, қазір солар үшін, сол өмір үшін соғысып жүрген жоқпыз ба?

— Бірақ, барлық қыз жайында осыны айтуға болар ма екен?

— Адамның әртүрлі болатыны рас. Дегенмен, махаббат иесі емес пе олар.

Ертай менің бұл сөзіме күлді де, өз пікірін айтты:

— Рас, адам болған жерде махаббат бар. Махаббат деген зор ұғым, оны қыз бен жігіттің төңірегiнен ғана іздемендер. Сен майданда жүрсiң, кәсiбiң немісті қыру. Ал, оны қыру үшін соғыс өнерiн бiлуiң керек. Онсыз жауды жеңе алмайсың. Егер сен соғыс өнерiн шын көңiлiңмен сүйсең ол да махаббат. Жазушы немесе оқымысты болу да өз мамандығын сүйеге, соған махаббатын аударуға байланысты.

— Әңгіменің сарыны үгітке айналып бара ма, немене?

— Әшейiн, ойымды айтып жатырмын да. Махаббаттың ең қадiрлiсi майданда. Сен өзiңдi өлiмнен құтқарып алған майдандас досыңды өле-өлгенше ұмытармысың. Ол сенiң ең жақсы көретiн, шын сүйетiн адамың болуға тиiс. Бұдан: «Жарың жақсы болса — ырысың, жолдасың жақсы болса — тынысың, бұл екеуi болмаса, көрген күнiң құрысын»— деген қорытынды шығады.

Осыдан соң аз үндемей отырды да, Жомарт негiзгi әңгімесiне көштi.

Лейтенант Дубцов бастаған барлаушылардың алдына: қазiр осы өзiмiз отырған деревняда немістің қанша күшi барлығын бiлу, «тiл» әкелу мiндетi қойылды. Деревня полктың қорғану шебiнен үш шақырымдай болатын. Бiзге бес кiсi саперлер қосылды, бiр телефон алашықтық. Егер жаудың батареясы көрiнсе оны жою турасында зеңбiрекшiлерге хабар беру және зеңбiрек оғына бағыт сiлтеп тұру мiндетiн де алдық.

Кешкi ала көлеңке. Күн аздап жауып тұр. Жаумен екi арадағы жылғаның солтүстiк-батыс жағын өрлей, деревняға қарай келемiз.

Немістер, әдетi бойынша, бiз жақ қорғану шебi алдына ракета тастап, анда-санда жарқ еткiзiп тұр. Бiз ол кезде жер бауырлап жата қаламыз, ракета сөне берсе, iлгерi жылжимыз. Сонымен жаудың түйремелi сым қоршауына да жеттiк. Оның әр жерiн саперлер қиып үздi де жол ашты. Сол маң толған мина екен, оны да саперлер аршыды.

Әлден уақытта ракетаның жарығымен қарасақ, жаудың қорғаныс шебi мен окоптары жақын екен. Бақыласақ, жаудың ұзыннан-ұзын салған қорғаныс шебi жоқ, тек жеке-жеке атыс, пулемет, ұялары, әр жерде автоматчиктерi тұр.

— Жаудың негізгі күші мына деревняның маңында болу керек,— деді взвод командирі лейтенант Дубцов.— Солай бұрылайық.

Ертай бастаған бөлімше деревняның солтүстік жағын барламақ болды. Олар жүріп кетті.

Лейтенанттың айтқаны дұрыс болып шықты. Жаудың екінші шебі сол деревняның күншығыс жағында екені, ал, батыс жағында екі миномет батареясы барлығы анықталды. Осындай бақылаумен керекті мәліметтердің біразы алынды. Енді «тіл» алып қайтуымыз ғана қалды. Ал саперлер деревняға шабуыл жасай қалсақ, полктың батальондары қай жермен өту керек деген мақсатпен жолды зерттеу, түрлі бөгеттерді жою, кей жердің миналарын аршу, бұл жерлерге белгі қоюмен шұғылданып, кейін қалған болатын.

Мен лейтенанттың қасындағы бөлімшеде едім (барлауға үш бөлімше келгенбіз). Біз деревняның күншығыс жағындағы бір окоптан «тіл» алып шығуға аттана бергенде Ертайлар кеткен жақтан қатты атыс басталды. Пулемет, автомат дауыстары естіледі.

— Біздің жігіттер іске кіріскен екен, немістер де оларды байқап қалды, жолдастарға көмекке баралық,— деп лейтенант бізді бастай жөнелді.

Осы кезде немістер айналаны ракетамен жарқыратып жіберді, тіпті ілгері жүргізсейші. Немістер оқты жаудыруда, біздің полктың шебін минометпен ұрып тұр. Ал, біздің артиллеристер үн қатпайды, шамасы бізден телефон арқылы хабар күткен болу керек. Телефон Ертайларда болатын.

Біз ілгері жүре бердік. Немістер бізді байқап қалса керек, «берірек келсін» деген оймен оқ атпапты. Әлден уақытта төрт жерден пулеметтен атып келіп берді. Жата қалдық. Үш жігіт жаралы болды. Жатқан жерімізден батысқа қарай жылжыдық. Немістер атып жатыр, ракета да жарқылдайды. Ілгері қадам басу қиын.

— Шегіну керек. Ертай да бөлімшесімен шегінген болар,— деді лейтенант.

Кейін шегіндік. Жаудың қорғану шебіне жете бергенде шеткі бір атыс бекінісінен пулемет атылып жатқаны байқалды.

— Мына атыс бекінісін құрту керек,— деді лейтенант.

Гранаталарды дайындап, ілгері жүрдік. Атыс бекінісінің алдында бір солдат күзетте тұр. Ол ту сыртынан

біздің келіп қалғанымызды байқамады. Жуков дейтін жігіт екеуміз жаңағы солдатты қолға түсірдік. Ал, басқа жолдастар граната тастап бекіністі талқандады.

Осы табыспен біз кейін қайттық. Полкқа келдік. Келсек Ертайлар қайтпаған екен. Таң ата бергенде Гужва дейтін жігіт келді. Ол Ертайдың бөлімшесінде еді, оның қолынан оқ тиген.

— Немістер бізді қоршай бастады. Мен қолымнан кеудемнен жаралы болдым. Ертайдың бұйрығы бойынша кейін кеттік. Содан келіп тұрғаным осы. Олардың халдері қазір қандай екенін білмеймін. Мен жаралы болсам да телефон сымын тартып әкеп, полкқа жалғастырдым,— деді Гужва.

Осы хабарды естіген соң лейтенант Дубцов мені ертіп полк штабына келдік.

— Жақсы келдің,— деп штаб бастығы майор Максимов лейтенантты қарсы алды.

— Жаңа телефон арқылы Жетенов жағдайын айтты. Олар қоршаудан шыға алмай қалып қойыпты. Қазір жаумен қатты атысып жатқан көрінеді. «Қасықтай қанымыз қалғанша соғысамыз» деді. Және де немістердің минометтері тұрған жерді нұсқалап берді.

Бір мезетте телефон шылдыр етті. Майор тыңдап қалды.— Ия, мен Максимовпын. Оғымыз таусылды. Не ішеу? Үшеу өлді, екі жаралы... Қош, бауырларым... Отаның, халқың сендерді ұмытпайды.

Майор телефонды қоя салды.

— Майор жолдас, не болды?— деді лейтенант.

— Жетеновтардың халі жақсы емес. Оқ-дәрісі біткен. Жау төрт жағынан бірдей қысым жасап тұрған көрінеді. Жаудың солдаттары оларды қоршауда. Соларды жою үшін:— зеңбіректен атындар. Оқты біз тұрған жерге атындар, Отан үшін біз құрбандық. Жолдастарға сәлем «Қош» деді Жетенов.

Осыны естігенде сілейіп тұрып қалыппын. Майор телефон арқылы зеңбірекшілерге хабар берді. Сол кезді жүрегім су ете түсті. Көзімнен жас та шығып кетсе керек.

Полк командирі келді. Оған майор Максимов жаңағы жағдайды айтты.

— Солай, шіркін Жетенов — ұл екен. Бүгін оны жән жолдастарын наградқа ұсынындар,— деді.

Сағат таңғы алты болып қалған еді.

— Полковник жолдас, батальондар дайын!— деді майор Максимов, полк командиріне.

Біз лейтенант екеуміз тысқа шықтық. Өзіміздің орнымызға жете бергенде біздің зеңбірекшілердің атысы минут сайын үдей түсті.

— Біздің әскер бөлімдері шабуылға шықты,— деді маған лейтенант.

Кешегі күні біздің батальондар шабуыл жасап, көптеген деревняларды босатты. Соның бірі осы деревня.

— Сонымен әңгімең бітті ме?— дедім мен.

— Жоқ. Осы деревняны босатқан екінші және үшінші батальондар еді. Біз, үшінші батальонмен бірге келдік. Немістерді қоршай ұрдық. Бізге танкистер, зеңбірекшілер жақсы көмектесті. Немістер бұл күшімізге шыдай алмай, көптеген өлі, жаралы солдаттары мен офицерлерін, толып жатқан соғыс мүліктерін тастай қашты.

Деревняға ең алдымен кіргендердің ішінде барлаушылар болдық. Мен бір топ жігітпен деревняның солтүстігіне қарай жүгіре жөнелдім. Оның мәнісі — Ертайларды кездестірем бе деген ой еді.

— Кездестірдің бе?

— Ия, кездестірдім. Деревняның солтүстігіне шықтық. Шеткі үйден асқанда снарядтардың жарылған орындарын, жүздеген апандарды, оның айналасындағы өліп жатқан фрицтерді көрдік. Олардың арасында Ертайлар жоқ. Енді не істеу керек? Бір мезетте: «ах, ах» деп ыңырсыған дауыс құлағыма шалынды. Соған қарай жүгірдік. Барсақ, біздің жігіттер. Бет-аузы қан, сол қолы сынған, басы жаралы Ертайды құшақтай алдым. Ол ақырын көзін ашты да, достық сезіммен басын изеді. Онымен бірге тағы екі жігіт ауыр жаралы болып жатыр екен. Бәріне жәрдем көрсеттік. Алты жігіт қаза болған екен, оларды көмдік.

Жуков және Морозов үшеуміз Ертайды көтеріп, тазалық бөліміне әкелдік. Жарасы ауыр екен. Қансырап, есеңгіреп қалыпты. Сол арада мен дәрігерге айтып, өз денемнен қан алдырып, Ертайға құйдырдым. Оның есі кіре бастады. Ертайға жасалған операция аяқталған кезде оның есі кіріп, тілге келді.

— О, дәрігер, мен өмір сүрем бе?— дейді ол.

— Әрине, Өмір сүресіз. Көп жасайсыз, жолдас Жетеннов.

Ертай қуанып кетті, жарасының ауырлығына қарамастан басын көтеріп:

— Көрдiңдер ғой. Дос жарасы сендерге де жара. Жаудан кек алыңдар!— деді ол.

— Кекті аламыз!

Біз осылай отырғанда полк командирі кіріп келді. Ол Ертайдың қолын алып, «Ерлігіңе разымыз. Көп рахмет. Батырлық еңбегің үшін үкімет саған «Қызыл Ту» орденін наградқа берді» деп, Ертайдың көкрегiне екiншi ордендi қадады.

— Сiздерге де көп рахмет!— деді Ертай күлімдеп.

Жаралыларды машинаға отырғызып, госпитальға аттандырдық. Жаңа ғана содан келіп отырмын,— деді Жомарт әңгімесін бітірді.

ТӨЛЕГЕН ТОҚТАРОВ

СССР Жоғарғы Советі Президиумының 1943 жылғы 30 январьдағы Указымен Ұлы Отан соғысы майдандарында неміс-фашист басқыншыларына қарсы жүргізілген ұрыстарда командованиенің жауынгерлік тапсырмаларын бұлжытпай және ерліктермен орындағаны үшін қатардағы жауынгер Төлеген Тоқтаровқа Совет Одағының Батыры атағы берілді.

Төлеген Тоқтаров өзінің батырлық, ерлік істерімен совет халқының тарихында мәңгі өшпестей атаққа ие болды. Ол халқын, социалистік Отанын, Коммунистік партияны шын сүйген, оған жан-тәнімен берілген, өмірінің ақтық минутына дейін адал қызмет еткен жас қыршын, нағыз батыр еді.

Отан алдындағы азаматтық міндетін зор абыроймен атқарған Төлегеннің майдандағы ерліктерін еске ала және оған бас ие отырып, оны біз бүгінгі жас ұрпаққа үлгі-өнеге етеміз. Осы ретте батырдың кейбір ерліктерін айтып беруді өзімнің басты борышым деп білдім.

МАЙДАНҒА ДЕЙІН

Төлеген Тоқтаров 1921 жылы Шығыс Қазақстан облысының Таврия ауданына қарасты Қарақұдық деген ауылда (қазір бұл жерде «Таврия» совхозының «Победа» бөлімшесі бар), малшы шаруаның семьясында туған. Оның әкесі Тоқтар, шешесі Жамал өз еңбектерімен күн

көрген адамдар болды. 1929 жылы Тоқтар, 1933 жылы Жамал дүние салды. Кәрі әже Мұслимәнді (Тоқтардың шешесі), інісі Төлегенді және одан кейін туған Латипа, Хакима, Ханипа деген қарындастарын үлкен аға Ғабділғұмар қамқорына алады. Ғабділғұмар және оның әйелі Күләш осы бір үлкен семьяны асырап қана қоймайды, бұл балалардың оқып білім алуына да көп көңіл бөледі.

Жамал өлгеннен кейін Ғабділғұмар қарамағындағы үлкен семьяны алып, Шаманайхыға көшіп келіп, жұмысқа орналасады. Төлеген осындағы қазақ мектебінде оқып жүреді.

1937 жылдың апрель айында Тоқтаровтың семьясы Лениногорға көшіп келеді. Төлеген мұндағы № 10 қазақ орта мектебінің жеті класын бітіреді. 1938 жылдың басында Төлеген оқуды қояды да, Ғабділғұмар мен Күләштің және кәрі әжесінің қарсылығына қарамастан қорғасын заводына жұмысқа орналасады. Онда Төлеген мастер Вдовин басқаратын сменада алғашында краншы болып істейді. Ол өзіне тапсырылған жұмысты тиянақты, сапалы етіп орындап отырады. Осы сменада жүріп Төлеген комсомол қатарына кіреді.

Арада бір жылдай уақыт өтеді. Бұл кезде жұмысқа ысылған Төлеген завод жастарының алдыңғы қатарынан орын алады, «екпінді, стахановшы» атанады. Ол өзі сұранып рафинад цехына ауысады, тез арада рафинадшының қиын да өнерлі мамандығын меңгеріп алады.

Рафинад цехында Төлеген өзінің еңбек сүйгіштігімен, жолдастықты жоғары бағалайтын жарқын, кішіпейіл мінезімен бірден көзге түседі. Оны аға жұмысшылар да, жастар да қатты құрметтейді. Цехтың комсомолецтері Төлегенді цехтағы комсомол бюросының секретары етіп сайлайды. Бұл жұмысты өзіне көрсетілген зор сенім деп түсінген ол жан аямай, іске кіріседі, цехтағы жастардың еңбекте алдыңғы қатарда болып, жоспарды артығымен орындап отыруы, тәртіпті болуы үшін күреседі; жұмыста үлгі-өнегені өзі көрсетеді.

Елімізге неміс-фашист басқыншыларының соғыс ашқаны естілген сағатта Төлеген заводтың комсомол ұйымына арыз береді, «әскер қатарына алдыруын» өтінеді. Оның өтініші қабылданады да Төлеген және заводтың басқа да көптеген жастары қас жауға күресу үшін әскери сапқа тұрады.

Біраз уақыт тылдағы әскер бөлімінде болып, азды-